

BARTÓK ISTVÁN

Egy Bezának tulajdonított epigramma a *Veszprémi Calepinus*ban

A *Veszprémi Calepinus* néven ismertté vált, magyar bejegyzésekkel kiegészített szótárt Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ő ismertette és közölte latin–magyar anyagát.¹ Az 1554. évi, Robert Estienne által gondozott genfi Calepinus-kiadás² egy példányába 5300 latin szóhoz fűztek magyar értelmezéseket, gyakran több rokon értelmű szóval, magyarázattal. A közreadó feltételezése szerint a munka az 1585-ben megjelent 10 nyelvű, magyart is tartalmazó Calepinus-szótár³ szerkesztésének előkészületeihez kapcsolódhatott. Ha ez így van, akkor a kiegészítések a jegyzetelt nyomtatvány (1554) és a lyoni redakció (1585) megjelenése között kerülhetett sor. Szelestei Nagy László megállapítása szerint a bejegyzők erdélyi reformátusok lehettek.

A kötet a nyelvtudomány-történet mellett több szempontból is megérdemli az irodalomtörténészek figyelmét. Félszáznál több kritikátörténeti érdekű bejegyzése – főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezések – értékes adalékokkal szolgálnak a görög–latin irodalomelméleti terminológia magyarrá válásához.⁴ Ez alkalommal egy, a kötetbe került epigramma valódi szerzőségéről és tágabb művelődéstörténeti összefüggéseiről tesztek közzé néhány adatot.

Szelestei Nagy László kiadása szerint:

Az M betűvel kezdődő rész (címlap nélküli, de új lapszámozással) alsó margójára ragasztott kicsi papíron Theodor Beza katolikusok ellen írt verse olvasható:

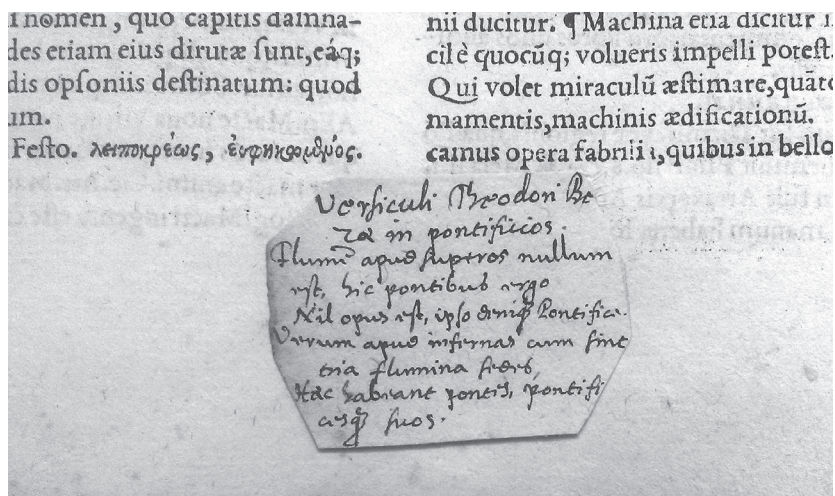
* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 SZELESTEI N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*, Érd, Szenal Kiadó, 2007.

2 *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum* [Genf], 1553 [1554].

3 Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem lingvarum*, Lyon, 1585, RMNY 569.

4 BARTÓK István, „Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek”: Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz, ItK, 121(2017), 23–60; Uő, *A Szelestei-glosszák kritikátörténeti vonatkozásai = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 66–71.

Versiculi Theodori Bezae in pontificum [in pontificios]⁵

Flumen apud superos nullum est, hic pontibus ergo
 Nil opus est, ipso denique Pontifice.
 Verum apud infernas cum sint tria flumina sedes,
 Haec habeant pontes, pontificesque suos.⁶

Prózai fordításban: „Theodor Beza versikéje a pápaság ellen. A mennyekben nincsenek folyók, tehát hidakra sincs szükség, így hídverőre sem. Mivel azonban az alvilágban három folyó is van, ezeknek vannak hídjaik és hídverőik is.” A vers címében, úgy vélem, a *pontificii* értelmezhető 'a pápaság hívei' vagy általában 'a pápaság' jelentésben, így a szójáték főként a püspök (pontifex) 'hídverő' jelentésére épül, erre hivatkozva küldi a püspököket az alvilágba.

Szelestei Nagy László a magyar szótári adatok közlését tartotta feladatának, a verset abban a formában bocsátotta közre – a szerzőség feltüntetésével együtt –, ahogy találta. Hozzáférhetővé tételével lehetőséget teremtett a további vizsgálódásokhoz. Közlése nyomán a modern külföldi szakirodalom is Beza epigrammájaként idézi a Calepinusba ragasztott cédula szövegét.⁷

5 A cédula fényképét az érseki könyvtár munkatársa, Jámbor Tamás szívésségéből kaptam meg, ezúton is megköszönöm. Ennek alapján a címet inkább „Versiculi Theodori Bezae in pontificios” formában írnám át. A „pontificius” ’pápstlich’, azaz ’pápai’ jelentése ismert, vö. Johann RAMMINGER, *pontificius* = *Neulateinische Wortliste: Ein Wörterbuch des Lateinischen von Petrarca bis 1700*, www.neulatein.de/words/2/001062.htm (letöltés 2017. 09. 28).

6 SZELESTEI N., i. m., 5.

7 Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der Frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, 2017, 322 (Refo500 Academic Studies, 19).

Az epigramma utóélete azt mutatja, hogy jellemzően valóban katolikusellenesnek értelmezték, bár, mint látni fogjuk, más lehetőség is elképzelhető. A szövegben szereplő *pontifex* jelentheti általában a püspököket, de – amint a következő példa is igazolja – Róma püspökét, a pápát is értették alatta.

A vers egy változata nyomtatásban olvasható egy 1617-ben megjelent kiadványban. A reformáció százéves évfordulóját a strassburgi akadémia jubileumi összeállítással ünnepelte, az alkalomhoz kapcsolódó szónoklatok és disputációk közzétételével. Az utóbbiak egyikében a respondens, Joannes Scultetus a pápaság ellen érvel. Ennek során idézi az epigrammának egy variánsát, a szerző megnevezése nélkül, ebben a formában:

Flumen apud Superos nullum est, nil pontibus ergo
est opus, aut ullo denique Pontifice:
Ast apud infernos cum sint tria flumina, pontes
illa habeant sedes, Pontificesque suas.⁸

Kiemelendő, hogy itt is három alvilági folyó szerepel, akárcsak a *Veszprémi Calepinus*ba ragasztott cédulán – ellentétben a későbbi szövegközlésekkel.

A versnek egy néhány szóban eltérő változata 20 évvel később látott napvilágot a *Delitiae Poetarum Scotorum*ban, a következőképpen:

In pontifices

Flumen apud Superos nullum est, quid pontibus ergo
Est opus, aut ipso denique pontifice?
Ast apud infernos, ubi tot sunt flumina sedes
illa habeant pontes, pontificesque suos.⁹

Ez a változat az írásmódbeli és stiláris eltérésektől eltekintve lényegében megegyezik a korábban idézettekkel. Egyetlen tárgyi tévedésüket azonban nem tartalmazza. A „három folyóval” szemben „annyi folyót” említ. Ez bölcs megoldás, kizárja a számszerűségből adódó vitákat. Az alvilági folyók száma ugyanis aligha lehet három; a legtakarékosabban számolva is négy (Styx, Phlegethon, Acheron, Cocytus). A legelterjedtebb felfogás szerint a Lethével együtt öt, de ha az Eridanost is hozzávesszük, akkor hat. Az „annyi folyó” említése szerepel a későbbi kiadásokban.

Ami pedig az attribúciót illeti: a *Delitiae*-ből világosan kiderül, hogy a szerző a skót egyháztörténet kiemelkedő alakja, a protestáns Andrew Melville (1545–1622).¹⁰ Részt vett a presbiteri rendszer kialakításában. A demokratikus egyházszervezet híve volt, ellenezte az egyházi hierarchiát. Ismeretes egy metszet, amelyik azt a pillanatot örökíti

8 *Disputatio IV, [...] respondente Joanne Sculteto Boleslavia-Silesio = Iubilaeum Lutheraneum Academiae Argentoratensis*, Strassburg, 1617, S1v–Z3v; T1v.

9 *Delitiae Poetarum Scotorum hujus aevi Illustrium pars altera*, Amsterdam, 1637, 118.

10 *Andrew Melville (1545–1622): Writings, Reception, and Reputation*, ed. Roger A. MASON, Steven J. REID, London, New York, 2014.

meg, amikor VI. Jakab jelenlétében támad egy anglikán püspökre. A vers irányulhat éppenséggel az anglikán püspökök ellen is.

Nem tudni, milyen forrás alapján tulajdonítja a *Veszprémi Calepinus* cédulája az epigrammát Bezának. Melville és a genfi teológus összekapcsolása egyébként korántsem indokolatlan. A skót reformátor 1569 és 1574 között Genfben élt, Beza közbenjárására kapott katedrát a genfi akadémián. Beza maga is írt verseket, ezek gyűjteményét ő maga rendezte sajtó alá, és ez a kötet is tartalmaz jó néhány püspök- és pápaellenes epigrammát.¹¹

Melville versikéjének keletkezési idejét nem ismerjük. A terminus ante quem 1616, ugyanis ekkor jelent meg két válasz is a szóban forgó epigrammára. A visszavágás katolikus részről érkezett, John Dunbar (1585 k.–1626) tollából:

Responsio ad Melvini Flumen apud superos &c.

Cymba quidem superis nulla est. Sunt flumina vero
Nam fluere hinc vivae commemorantur aquae.
Traicere haec sed nemo potest, namque illa vadosa
Non sunt. Tunc ponte et pontifice hic opus est.
Ast apud inferum cum sit sua cymba Charonti,
Neve opus hic ponte est, nec quoque pontifice.

Prózai fordításban: „Válasz Melvinusnak A mennyekben nincsenek folyók... kezdetű versére. Az égieknek bizony nincsen csónakjuk. Folyókák viszont vannak, hiszen, amint jól tudjuk, ezek élő vízzel folynak. Ám ezeken senki sem képes átkelni, mivel korántsem sekélyek. Akkor hát itt szükség van hídra és hídverőre. De mivel az alvilágban ott van Kháron ladikja, ezért ott nem kell sem híd, sem hídverő.”

Aliud

Cur non et superis etiam sua flumina dantur,
Coelestes fluere hinc quando ferantur aquae?
Flumina si fuerint, pontes tunc esse iuvabit
Si pontes, sancti sunt pontifices.

Prózai fordításban: „Más. Miért ne lennének az égieknek is folyók, hiszen tudjuk, hogy a mennyei vizek ezekből folynak? Ha pedig vannak folyók, akkor hidaknak is kell lenniük; és ha hidak vannak, akkor szentséges hídverők is.”¹²

11 Például: *In Pseudepiscopos Pontificios; In eosdem; In Rom. Pontificum carnificinam; In Pseudocleri Romani votivum coelibatum; In Romanos Sacrificos; Paulo Quarto, Pontifici Romano; In duplices Apostatas, id est, repetitos Romanos Pseudocatholicos = Theodori Bezae Vezelii Poemata varia: Sylvae, elegiae, epitaphia, epigrammata, icones, emblemata, Cato Censorius: Omnia ab ipso auctore in unum nunc corpus collecta & recognita*, Genf, 1597, 168–169, 172, 177, 182, 189, 201–202.

12 *Epigrammaton Ioannis Dunbari Megalo-Britanni centuriae sex, decades totidem*, London, 1616, I, 44, 45.

Mindkét változat arra az ötletre épül, hogy Melville tévedett, hiszen a mennyekben is vannak folyók, tehát ott van szükség a püspökökre.

Visszatérve Melville epigrammájához: a versike századokon keresztül népszerű lehetett, alkalmat adott kisebb-nagyobb átdolgozásokra. Ismeretes egy olyan változata, amelyet közreadója egy meg nem nevezett 16. századi protestáns szerző műveként idéz:

Flumen apud superos est nullum, pontibus ergo
Nil opus, in coelum janua Christus adest;
Verum apud infernos, siquidem sunt flumina manes,
Illa habeant pontes pontificesque suos.¹³

Egy 17. századi összeállításban a föld haszontalan terhei, az érsekek, püspökök és pápák elleni érvelést az epigrammának ez a változata támasztja alá:

Flumen apud Superos nullum est: quid pontibus ergo
Est opus, et quid opus denique pontifice?
Ast apud infernos cum tot sunt flumina;
Hi teneant pontes Pontificesque suos.¹⁴

A 18. század végén Georg Theodor Ströbel pápaellenes művekről értekezve Christian Gotthelf Blumberg egy 1710-ben megjelent írásából citálja az epigramma első két sorát,¹⁵ ilyen formában:

Flumen apud superos nullum est, quid Pontibus ergo
Est opus, aut quid ipso denique pontifices?¹⁶

1823-ban egy Bécsben szerkesztett antológia „az elmúlt korok számos híres költőjének” műveiből válogatva néhány betű eltéréssel a *Delitiae* szövegét közölte.¹⁷ Ugyanabban az évben a korszak jeles angliai tudományos folyóirata (*The Classical Journal*, megjelent 1810 és 1829 között) is közreadta, ugyancsak a *Delitiae* nyomán.¹⁸

Nem tudni, hogy a *Veszprémi Calepinus*ba ragasztott cédula mikor és milyen forrás alapján készülhetett. Támpontul szolgálhat a három alvilági folyó említése. Mint

13 Gabrielle ROSSETTI, Huxley St. John BROOKS, *Il mistero dell'amor platonico del Medio Evo, derivato da'misteri antichi: Opera in cinque volumi*, 3, London, 1840, 1003.

14 *Oratio Henningi a Schulenburg* = Thomas LANSIUS, *Mantissa consultationum et orationum*, Tübingen, 1656, 48–69; 53.

15 Christian Gotthelf BLUMBERG, *Veritas mysterii, tiarae Romani Pontificis olim adscripti, novis aliquot testimoniis adserta et a contractionibus aliter sententium vindicata*, Zwickau, 1770, 95.

16 *Nachricht von dem Leben, und den Schriften Thoma Naogeorgi* = *Miscellaneen Literarischen Inhalts, grösstentheils aus ungedruckten Quellen, Dritte Sammlung*, hrsg. Georg Theodor STRÖBEL, Nürnberg, 1780, 107–154; 153.

17 *Florilegium epigrammaticum recens, sive nonnullorum poetarum superioris aevi celebrium, epigrammata, carmina, aliaque jocosa*, Bécs, 1823, 98.

18 *The Classical Journal*, 28(1823), september–december, 170.

láthattuk, ezt a tévedést az idézett szövegváltozatok közül az 1637. évi *Delitiae*-kiadás javítja először. Ez 15 évvel Melville halála után jelent meg; kétséges, hogy egy hiteles szerzői kézirat alapján vagy a szerkesztők figyelmességének köszönhetően változott meg a szöveg. A veszprémi cédula a folyók tekintetében az idézett legkorábbi, 1617-es variánssal egyezik. Ez egy hasonló, a tévedést tartalmazó korai forrás ismeretét valószínűsíti. Ha a papírdarabkára a szótári bejegyzések feltételezhető keletkezésének idejében, 1554 és 1585 között írták az idézett sorokat, akkor azt az évszázadokon keresztül újra meg újra kiadott versike legkorábbi szövegváltozatai között tarthatjuk számon. Ezen időhatárokon belül van az 1569–1574 közti intervallum, amikor Melville és Beza egyaránt Genfben tartózkodott. Melville bizonyosan írt ezekben az években is epigrammát; a Szent Bertalan-éj áldozataira emlékező darab a címében is jelzi, hogy a legfrissebb eseményekhez kapcsolódik.¹⁹ Ha netalán ez idő tájt juthatott el a szöveg a szótár akkori – erdélyi? – tulajdonosaihoz, akár ez is eredményezhette, hogy valamilyen félreértés folytán Bezának tulajdonították. De akármikor is keletkezett, mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy Európa-szerte – ki tudja, hányszor – fel-felbukkanó epigramma egy variánsa Veszprémben is megtalálható, így a magyar művelődéstörténetnek is részévé vált.

19 *Ad novissimos Galliae Martyres, 1572 = Delitiae...*, i. m., 109.